

Filozofie jazyka: jazyk jako systém a struktura

Jazykový svět

Text je sdělení vyjádřené jazykem a zachycené (fixované) písmem (zápisem). Výklad textu z hlediska hermeneutického je něčím, co se vlastně týká interpretovy existence. Již to, že určitý text čteme a nasloucháme mu, je spojeno s nepřímou výzvou k tomu, abychom se k jeho výrokům i k jeho celému odlišnému světu vyjádřili a na něj reagovali. Jak říká Paul Ricoeur, cizí já, které k nám mluví z textu, rozšiřuje náš obzor a stává se našim protějškem. Text vlastně umožňuje, abychom se sami na sebe začali dívat jinýma očima – proto text může přispět k našemu většímu sebeporozumění. Říkám přispět, protože úplné, naprosté sebeporozumění není podle největšího představitele filosofické hermeneutiky Hans-Georga Gadamera (1900-2002) vůbec možné.

V každém případě však – jakmile začneme „o něčem mluvit“, - je to, co říkáme, výkladem, nebo přesněji **pokusem o výklad**.

Jazyk jako kódovací systém

Současnou strukturální teorii jazyka můžeme pochopit především prostřednictvím základních tezí díla Ferdinanda de Saussure (1857-1913). Jeho slavná práce se jmenuje *Cours de linguistique générale* – **Kurs obecné lingvistiky**, který vyšel poprvé roku 1916. Saussure

promýšlel již dříve známou skutečnost, že jazyk (franc. *langue*) jakožto nosná struktura promluvy (*parole*), je skrytou, ale nezbytnou, základní osnovou řeči (*langage* [*langáž*]) – tedy konkrétního jazyka jako čeština, italština, ruština, angličtina atd. **Řeč** je komplexní pojem, pokud jde o obecné znaky mluvy a o funkce jazyka jako systému. Pokud jde o konkrétní slovníky a gramatiky, musíme mluvit o řečech. **Jazyk** v užším, odborném smyslu toho slova (jak to měl na mysli Ferdinand de Saussure) je však do jisté míry neznámým rozměrem řeči. Totiž jazyk vyrůstá z konkrétních potřeb **promluvy** (*parole*), ale je za ní skryt, při mluvení jej přímo nevnímáme a při čtení textu nevidíme. Platí to nejvýrazněji, když mluvíme mateřským jazykem (nevnímáme, nebo si nepřehráváme gramatické, syntaktické, stylistické struktury). Přesto je však **jazyk (langue)** konkrétní, protože jej můžeme rekonstruovat v různých gramatických přehledech a jednotlivá slova lze sepsat ve slovnících. Jazyk je tedy sice rekonstruován z promluvy, ale je také její osnovou. Jazyk je osnovou, která se osvědčila v praxi a která je organizátorem naší zkušenosti.

De Saussure charakterizoval **funkci jazyka jako systému**. Jde o **kódovací systém**, v němž se představy, které se vztahují k celým skupinám jednotlivých jevů (to, co je označováno, **significatum**), převádějí na soustavu znaků zahrnutých v určitých vnějších projevech lidského subjektu. Takovým projevem je především široká škála vědomě utvářených odlišných zvuků (fonémů), z nich lze sestavit slova a věty a zapsat je dohodnutými grafickými znaky. Seskupíme-li podle de Saussura fonémy podle určitých pravidel, mohou označovat jednotlivé představy (franc. *idée*). V této funkci je nazýváme jako to, co označuje - **significans**. Taková seskupení fonémů většinou nijak (zvukově a graficky) nesouvisejí s tím, co označují. Jsou dohodnutým, arbitrárním

označením, a proto s označovanými skupinami jevů zásadně souviset nemusí a nepotřebují. Nemusí neznámená, že nemohou nebo nesmějí. Zvukomalebná slova mají k tomu, co označují, přímý, i když často formalizovaný vztah (český pes štěká haf, haf, ruský vau, vau).

Určitá seskupení fonémů v rámci **langage** (langáž) se prosadila v určitých oblastech (např. čeština u nás v České republice, nebo v určitých prostředích – česká rodina v cizině), v nichž se mluví jednou řečí. Tutéž představu můžeme proto v různých jazycích nazvat různě. Již v tom vidíme výhodu jazyka v běžné komunikaci. Umožňuje jednat i o něčem, co není přímo před námi, na co nemůžeme ukázat nebo to přinést, ale co můžeme zpřítomnit dohodnutým kódem. Uvědomíme si to tehdy, když (většinou v cizím jazyce) některý výraz neznáme, když má náš kódovací rejstřík mezeru. Potom musíme na příslušný objekt ukázat a ptát se: jak říkáte tomuhle?

Objev jazyka jakožto systému znamenal rozvinutí **sémiologie** – vědy o znacích v životě společnosti. V této souvislosti se jazyk ukázal být sice nejkompexnějším, ale přece ne jediným systémem znaků, spjatým s životem na zemi. Všechny takové systémy mají svůj **kódovací rejstřík** (registrující vztah znaků k věcem), svou „**gramatiku**“ a svou **pragmatiku**. Gramatiku (včetně skladby, syntaxe) lze chápat jako strategii, s níž jazyk (systém) užívá slova (znaky, u jazyka lexémy) pragmaticky, tj. tak, aby něco docílil.

Zkušenost

Podle Gadamera všechny formy zkušenosti jsou formami řečové zkušenosti (jde např. o zkušenost filosofie, zkušenost o umění,

zkušenost o dějinách, jde o profesionální zkušenost, o praktickou životní zkušenost). Zjišťujeme, že jazyk strukturuje zkušenost, je prostředím, nejen prostředkem, interakce s životním světem, a tím pracuje na jeho utváření. Nejde jen o komunikaci, jde o aktivní činnost. Podle Gadamera má zkušenost sama o sobě hermeneutickou hodnotu. Zkušenost narušuje sklon k individualismu postmoderního světa, umožňuje nám, abychom se v tomto světě orientovali. Naši životní zkušenost se snažíme sdělit a zhodnotit v **dialogu**. Ve zkušenosti je tedy již zahrnut sklon k zachycení slovem a textem. Jazyk není tedy něco, co by na skutečnost bylo vloženo zvenčí. Jazyk vychází ze zkušenosti, lze jej, jak říká Jaroslav Peregrin v knize **Filosofie a jazyk** (Praha 2003), přirovnat k instinktu, který člověka provází a je jeho vnitřním rozměrem.

Dnes většina jazykových teorií odmítá mentalismus, tedy to, že promluvy jsou přímým sdělením myšlenek. Promluvy, respektive mluvení není přímým sdělováním myšlenek, ale je to proces vybírání výrazů z rejstříku znaků, tj. ze světa významů, který je zakódován ve slovníku příslušného jazyka. **Maurice Merleau-Ponty** v knize *Fenomenologie receptce* (1945) upozornil na to, že význam není skryt ve slově, ale je dán spolu s intencí lidského subjektu, který se zaměří na vyjádření jisté myšlenky a její primární (zvukový) nebo sekundární (grafický) kód vytváří nebo hledá.

Výklad textu bude vlastně pokusem o vyjádření toho, oč v textu jde, a to pomocí odlišných znaků a struktur.

Věta – základní nositel významu

Základním nositelem významu není samotné slovo, ale je to věta, někdy dokonce širší část textu, jejíž smysl lze vyčíst z ní samé, bez přihlížení ke kontextu. Když překládáme, překládáme přinejmenším větu, když text vykládáme, vycházíme opět od věty. Z postavení ve větě určujeme význam jednotlivého slova, protože jazyk není jen rejstřík kódů, ale je to systém, struktura.

Od mluvy k jazyku, od vyprávění ke struktuře

Jazykové struktury, které nám umožňují pořádat události, vyprávěné děje a obrazy objevující se v lidské mysli (paměť a projekce), jsou na lidskou zkušenost vkládány zvnitřku lidské mysli, z dějinné tradice, nejsou imanentní součástí skutečnosti. Jsou to brýle, jimiž ji vnímáme. Jinak řečeno: jazyková struktura je rastr, který lze přiložit na jakoukoliv zkušenost, abychom se v ní orientovali.

Když jsme již dříve řekli, že jazyk je skryt za promluvou, jejíž je vnitřní organizací, je třeba znovu připomenout, že je to promluva, zejména **dialog** a **vyprávění**, tedy vědomě utvářené rozměry textu, které jazyk zpětně ovlivňují (F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*, Praha 1989, s. 54. Z toho plyne i důležité pravidlo interpretace: Při výkladu jakéhokoli textu je třeba mít na mysli jeho **obsahovou analýzu**, tj. uvažovat o tom, o čem se v textu mluví. U narativního (vyprávěcího) textu je závažnou částí proto **parafráze** jeho vyprávění, u diskursivního textu jeho **argumentace**.

Struktury a lidský svět:

Teprve analýza jazyka jako systému poskytla rozhodující impuls a inspiraci pro zkoumání **struktury** a jejího fungování u jiných jevů.

Třeba v oblasti společenské -

Francouzský etnograf a sociolog **Claude Lévi-Strauss** (1908-1990) vytvořil pod vlivem lingvistického strukturalismu teorii myšlení přírodních národů a s tím souvisejících společenských vztahů.

Niklas Luhman (1927-2000) formuloval teorii systémů již jako obecnou hypotézu o povaze skutečnosti, která se systémy brání proti chaosu a entropii. Soustředil se na živý svět a zejména na sociální systémy. Ty vznikají dohodou nejméně dvou členů, například manželů, spojenců, výrobce a zákazníka. Jejich vztahy se rozrůstají v řetězce a sítě vztahů tvořících systémy a subsystémy, které se vzájemně prolínají. Každý z nich slouží svému okolí, tak jako třeba systém komunikací slouží automobilům, vlakům nebo lodím, které na silnicích, železnicích nebo na řekách a mořích jezdí či plují. Systém reaguje na podněty ze svého okolí a vstřebává je jako systém, jako řetězec, kde nemůžeme jednoznačně pracovat s pojmy „příčina“ a „důsledek“.

Pokud mluvíme o takovém systému, jakým je jazyk, je zřejmé, že **struktura** je v jeho případě systémem cest v širokém prostoru našeho vědomí. Na těchto cestách je tím nejzajímavějším jejich neopakovatelné okolí. Se strukturalismem proto asi nemůžeme spojovat naděje na vytvoření exaktní metody v humanitních vědách. (Je velké množství společenských a kulturních faktů).

Strukturalista **Noam Chomsky** - také pod vlivem Wilhelma von Humboldta - zdůraznil tvořivost jazyka. Co to podle něho znamená: každý mluvčí určitého jazyka může utvořit větu, která ještě nikdy nebyla

utvořena, ale přesto je jako určitý signál srozumitelná dalším mluvčím téhož jazyka, kteří ji předtím nikdy neslyšeli.”(Current Issues in Linguistic Theory). Když tedy popsal Chomsky tvořivost jazyka, formuloval tím zároveň funkci jazykových struktur: jde zásadně o otevřený systém, schopný naznačit nové zkušenosti. Jazyk má v jistém smyslu náskok před přímým vnímáním předmětně zachytitelné skutečnosti, ale je tu kvůli ní a vrací se k ní. (Je to již naznačeno první kapitolé Janova evangelia: Na počátku bylo Slovo...A s“Slovo se stalo tělem).

Co je to **pragmatika** výroku :

Můžeme jednoduše říci: **záměr**, s nímž byl určitý výrok pronesen nebo zapsán. Při analýze struktur mluvíme spíše o funkci, o tom, jak určité texty působí. Záměr totiž nemůžeme většinou ověřit.

Ještě jednou: **Každý jazykový projev má svou funkci**. Nejen věta (Prší. On běží. Funkce *konstatující*. Dávám této lodi jméno Viktoria. Chodte vlevo! „Slibuji věrnost České republice. Slibuji, že budu zachovávat Ústavu a její zákony. Slibuji, že Ti vrátím peníze do týdne. Slibuji na svou čest, že svůj úřad budu zastávat v zájmu všeho lidu a podle svého nejlepšího vědomí a svědomí.“ Funkce performativní (Něco se stane, když větu nebo text vyslovím. I rozsáhlý text (makrotext) lze definovat podle jeho žánru, zda jde o text, který má pobavit, poučit, varovat nebo něco učinit např. pokřtít loď nebo vykonat ústavní akt. Často je třeba zařadit text do určitého prostředí a zjistit i jeho funkci v konkrétní situaci. Každý výrok a zejména každý písemný projev má konkrétní důvod svého vzniku. Chce něco sdělit (má komunikativní funkci) a také chce něco změnit. Mluví se o tom „co stojí za řeč“, ať už je to třeba „jdu do knihovny“ nebo text ústavy.

Co je dále důležité z hlediska pragmatiky textu:

Texty musí přinést určité informace. Ty lze využít i v jiné souvislosti, takže je v nich obsažen jistý „nadbytek“ smyslu. Interpret musí vědět, že takový nadbytek existuje, i když nezná jeho rozměry. Například v textu Descartově „Rozprava o metodě“ je i určitá informace o tom, kde text psal, ale to není to podstatné – podstatná jsou Descartova pravidla metody. Textu lze klást i otázky, které autor nechtěl řešit, samozřejmě textu lze klást otázky, které si jeho doba nekladla.

Shrneme:

Záměr autora je pragmatice textu blízký „Jdu do knihovny“ může znamenat, že si jde mluvčí půjčit skripta a knihy, ale možná je ještě pro něho důležitější, že se tam třeba setká s někým, kdo je mu sympatický. Tedy : záměr autora je pragmatice textu blízký, Ale zároveň jej analýzou textu nemůžeme zcela odhalit.

Základním cílem obsahové analýzy textu je rozeznání pragmatiky textu. Pragmatika, vlastně věcný záměr, je impuls, který text, v menším měřítku i jeho jednotlivé části vnáší do lidské zkušenosti. Zkoumáme-li pragmatiku, ptáme se, jakým způsobem a v jaké intenzitě chce (chtěl) daný text zasahovat ve svém světě a měnit jej. Nějak jej mění vždycky. Ne vždy však jeho působení odpovídá jeho pragmatice. Může být zneužit nebo nechtěně zasazen do souvislosti, která mu není vlastní. Proto je důležité hledat jeho původní vlastní pragmatiku.

Abychom mohli pragmatiku textu pochopit, je třeba znát dobu a prostředí jeho vzniku. Jinak nezjistíme, jak vlastně tehdy působil.